

O „zabudnutých“ xerothermných biotopoch

Valerián Franc

On „Forgotten“ Xerothermic Habitats

Forest ecosystems represent natural climax vegetation of Central Europe. Ancient and medieval anthropic colonisation brought gradual expansion of grasslands and pastures, that reflected changes in flora and fauna which led to enrichment of the biota. On the other side, xerothermic grasslands and forest-and-steppe habitats had originally been developed on both rocky and eolian sandy slopes and similar extreme sites particularly in southern Slovakia. Xerothermic slopes are utmost valuable from biodiversity point of view. Approximately 30 % of animal species in Slovakia is tied to xerothermic habitats. Despite these facts, they are „forgotten“ in the serious publication and only a small part of protected areas in Slovakia rank among the xerothermic habitats. It is time to pay them more attention. The following factors are considered to be main threats: (1) aforestation of „useless“ rocky and sandy slopes, (2) lack of management, (3) intensive grazing. Low intensity grazing is the most appropriate management of xerothermic habitats.

O potrebe ochrany najcennejších území slovenskej prírody už zrejme nepochybujú ani ortodoxní technokrati. Prax v tejto oblasti však ovplyvnili aj niektoré názory a trendy, ktoré nemožno akceptovať celkom bez výhrad. Isté disproporcie sa objavia, keď sledujeme vývoj v oblasti chránených území, najmä rezervácií (v súčasnosti kategórie NPR a PR). Veľká väčšina rezervácií na Slovensku (ktorých počet sa blíži číslu 600!) vznikla za posledných päťdesiat rokov. Najmä za bývalej ČSSR v ochrane prírody bolo obdobie konzervatívneho chápania biotopového členenia Slovenska i niektorých ekologických pojmov, ako sú sukcesia a klimax. Dôsledkom týchto názorov a uplatňovania „doktríny pôvodnosti“ je fakt, že rezervácie sa spočiatku vyhlasovali takmer výlučne na lesnom pôdnom fonde. Biotopy nelesného charakteru mimo subalpinskeho a alpinskeho pásma sa považovali skôr za sekundárne, teda „nehôdne“ územnej ochrany. Svoje zohrala spočiatku aj minimálna ochota polnohospodárov diskutovať o prípadných chránených územiach na nelesnej pôde, podporovaná doktrínou „obhospodarovať úplne všetko“. Prakticky všetky lokality degradovali na sterilnú hnojenú lúku, intenzívny udupaný (a zalajnený) pasienok alebo na bezcenný ruderál, na ktorých nežije ani 5 percent pôvodnej bioty! Tvrď objektivisti by sa mohli oprávnenie opýtať, čo na tieto miesta patrí, čo tu bolo pred 2 000 alebo 5 000 rokmi. Odpoved' bude jednoduchá a jednoznačná – prakticky všade tu bol les! Čo však potom v slovenskej „lesnej“ prírode hľadá sysel, strehúň, ohniváčik a nakoniec i škovránok? Odpoved' na túto otázkou vyžaduje určitý nadhľad a ponor do histórie.

Kedysi veľmi dávno bolo Slovensko panenskou divočinou. Na svahoch Karpát šumeli nedozerné horské pralesy, predhoria zahaľovala zdanlivo nekonečná špongia bučín a dúbrav, v kotlinách a širokých údoliach bujnela džungľa lužných lesov. Z tienistej idyly lesa vystupovali len hrebene najvyšších pohorí a plochy trvalo zaplavene vodou. No bolo to naozaj všetko? Plôšky nelesných ekosystémov sa určite zachovali na najextrémnejších stanovištiach v „lesnej“ zóne – na skalných terasách, strmých úbočiach brál a na väčších, sčasti pohyblivých sutiach. V teplých regiónoch mali nepochybne charakter skalnej lesostepi. Keby sa tieto asi roztrúsené (?) ostrovy neboli zachovali aj v čase najväčšieho zalesnenia Slovenska, xerothermné spoločenstvá by zrejme neboli ani zdáleka tak faunisticky a floristicky bohaté, ako sú dnes! Do karpatského regiónu však už začiatkom tohto letopočtu začína prenikat osídľovanie (necítim sa byť kompetentný hodnotiť etnicko-historické stránky tohto procesu!). Dôsledkom bolo

pomalé, postupné odlesňovanie nášho územia, ktoré postupovalo z úrodných nižín a kotlín do širokých údoli väčších riek. Charakter krajiny sa menil v neprospech lesov, ktoré boli v nižších a prístupnejších oblastiach premenené na pasienky a ornú pôdu. Začala sa postupná aridizácia – zostepňovanie územia Slovenska, čo malo, samozrejme, silný vplyv na faunu i flóru. Na vhodné biotopy nelesného charakteru prenikal celý rad stepných druhov z južnejších regiónov Európy. Významnú úlohu tu zohrali údolia väčších riek s príahlými exponovanými svahmi, ktoré slúžili ako biokoridory prenikania teplomilných druhov do Karpát – tento proces, mimochodom, trvá dodnes! Možno ma „hlbinní“ ochranári budú preklínať, ale osídľovanie karpatského regiónu primieslo so sebou (najmä sprvotí) aj významné druhotné obohatenie našej dovtedy prevažne lesnej a horskej bioty. Neskorší vývoj ukázal, že i keď človek v tzv. kultúrnej krajine mnoho zničil, pri citlivom, neexploatačnom hospodárení môže s ním dlhodobo koexistovať široká škála polosekundárnych, ale i vyslovene antropogénnych biotopov xerothermného charakteru s vysokou biodiverzitou! Ved' nebyť aridizácie krajiny vplyvom poľnohospodárstva, s najväčšou pravdepodobnosťou by u nás nikdy nežil celý rad vzácnych druhov, najmä bezstavovcov.

Xerothermné biotopy sú krajinotvorným prvkom v krajinách okolo Stredozemného mora. I keď v strednej Európe ide skôr o „biogeografickú atrakciu“, v najtypickejších lokalitách (Devínska Kobyla, Zobor, Plášťovce, Slovenský kras) nápadne pripomínať mediteránny región. V každom prípade sú to „ostrovy“ patriace medzi biotopy s najvyššou biodiverzitou v našej prírode, s výskytom celého radu vzácnych a ohrozených druhov (o niektorých z nich to platí i v južnej Európe!). Preto je dosť prekvapujúce, že ochranári venujú xerothermným biotopom relatívne malú pozornosť. Dozvuky ich podceňovania sa dajú cítiť i dnes – v dôležitej publikácii *Koncepcie a právne predpisy ochrany prírody a krajiny* (Klinda et al. 1997) v prehľade základných ekosystémov Slovenska xerothermné spoločenstvá úplne absentujú! Toto „faux pas“ je ľažko vysvetliteľné, pretože xerotermy predstavujú i u nás dosť širokú škálu biotopov, čo dokazuje napríklad publikácia *Biotopy Slovenska* (Ružičková et al. 1996), kde sa na ne našťastie nezabudlo – odlišuje sa tu 6 podskupín „xerothermných travinno-bylinných biotopov“; a okrem nich existujú xerothermné pasienky a skalné lesostepi! Navyše xerotermy sú v podmienkach stredoeurópskej krajiny veľmi zraniteľnou súčasťou prírody, a preto vyžadujú osobitný manažment. I keď to človek neznalý veci chápe ľažko, xerothermné biotopy

ohrozujú hlavne dva extrémy „na opačných stranach mantinelu“ – na jednej strane je to hrozba príliš intenzívnej explootácie a na druhej strane je to úplné vylúčenie obhospodarovania. Tento zdanlivý rozpor najlepšie pochopíme na príkladoch.

1. Množstvo lokalít zaniklo v dôsledku buldozérovej kataklizmy. Ďalšie xerotermné lokality na kamenitých i sprášových pôdach zanikli v dôsledku zalesnenia, v mnohých prípadoch nepôvodnými drevinami! Miesta kypiacé životom za 2 – 3 desaťročia degradovali na bezútešné húštiny borovice čiernej bez akéhokoľvek podrastu alebo na sterilné (a takmer nezničiteľné) porasty agátu. Áno, v oboch prípadoch človek znásilnil prírodu na takmer neplodnej ploche k akej-tokej produkcií. Získal niekoľko hektárov mizerného lesa so slabou zásobou drevnej hmoty. Ale za akú cenu? Za cenu zničenia unikátnych, genofondovo veľmi bohatých (a navyše ľažko obhospodariteľných!) biotopov... Žiaľ, niektoré xerotermné biotopy to nemajú „vyhraté“, ani keď sa nachádzajú v chránenom území. Kedže často ležia v blízkosti sidelných útvarov, sú „trníom v oku“ realizátorom rôznej ľažobnej a stavebnej činnosti. Je veľmi smutné, že deravá legislatíva a slabá spoločenská autorita ochranárskych inštitúcií a organizácií neumožňujú účinnú ochranu ani takých jedinečných lokalít, ako je NPR Devínska Kobyla. Toto prírodovedne i historicky nesmierne cenné územie trpí okrem lokálneho zalesnenia borovicou a absenciou vhodného manažmentu aj urbanizačným tlakom hlavného mesta Slovenska – v obvodovej časti expandovala (a možno ešte niekde „potichu“ expanduje) výstavba záhradkárskej kolónii s chatami ako menšie rodinné domy! Priamo v centre CHKO Slovenský kras funguje

kameňolom pri Gombaseku. Ľažba sa tu nijako neobmedzila ani po tom, čo toto unikátne a veľmi zraniteľné územie získa- lo štatút biosférickej rezervácie. Ďalším skvelým príkladom „víťazstva“ exploatačnej ekonomiky nad princípmi trvalo udržateľného rozvoja je pokračujúca ľažba travertínu na Dreveníku, ktorá ohrozenie jedno z najcennejších chránených území Slovenska!

2. O pôvodných xerotermoch na území Slovenska sa dá hova- riť len na niektorých extrémnych stanovištiach. Prevažná väčšina xerotermných biotopov vznikla v dôsledku ľudskej činnosti – skoro vždy to bolo prepásanie, prípadne kosenie vegetácie. A tu sa už blížime k druhej strane mantinelu: V čase neľútostnej diktatúry trhu sa extenzívne obhospodarovanie v mnohých lokalitách „nevynaložilo“. Prechod na intenzívne formy hospodárenia je však nezlučiteľný s reálnou či výhľa- dovou ochranou týchto lokalít – skôr či neskôr by totiž spôsobili zánik predmetu ochrany. Subjekty hospodáriace na takýchto pozemkoch riesia situáciu po svojom: Keď im nie je dovolené hospodáriť intenzívnymi formami, hospodársku čin- nosť na takýchto „neefektívnych“ plochách úplne zastavia. Pochopiteľne, na mnohých miestach nastúpi čoskoro spontán- na sukcesia, a keď príde na takúto zanedbanú lokalitu o 10 – 15 rokov, nájdeme len ľažko preniknutelnú húštinu černíc, trniek, liesok a briez. Samozrejme, po niekdajšom bohatstve xerotermnej fauny a flóry ani chýru! Treba s plnou vážnosťou akceptovať fakt, že existencia stoviek cenných biotopov závisí od citlivého, extenzívneho obhospodarovania, vďaka čomu si po desaťročia udržali nelesný charakter. Platí to pre mnohé jedinečné lokality v Ipeľskej kotline, Krupinskej planine, Ostrôžkach, Cerovej vrchovine, Slovenskom krase a pod. Často diskutovaným problémom je, ako „prinútiť“ polnohospodárske subjekty k žiaducemu obhospodarovaniu predmetných lokalít. Schodná a podľa mňa dosť účinná cesta by bola vytvoriť legislatívne podmienky, aby boli súkromne hospodáriaci farmári i družtvá stimulovaní k extenzívному hospodáreniu vo vybraných lokalitách výraznými daňovými úľavami a rôznymi finančnými kompenzáciemi.

Xerotermné biotopy sú krehkými a zraniteľnými klenotmi našej prírody. Preto by sme sa k nim mali správať ako k nie- čomu výnimočne pozoruhodnému a cennému. Tieto „názvaky mediteránu“ na južných okrajoch Karpát si plne zasluhujú premyslenú a účinnú ochranu, pre ktorú je však vo veľkej väčšine prípadov absolútne nevhodné a neúčinné označenie a uzavretie lokality vrátane zákazu obhospodarovania (v zmysle „total conservation“). Naopak, v tomto príspevku mohol čitateľ pochopiť, že práve v ochranárskom (ale i hospodárskom!) manažmente xerotermných biotopov by sa mal pre- myslene a citlivovo uplatňovať princíp trvalo udržateľného využívania a života.

Literatúra

- Klinda, J. (ed.), 1997: *Koncepcie a právne predpisy ochrany prírody a krajiny. Ministerstvo ŽP SR, Bratislava.*
Ružičková, H., Halada, L., Jedlička, L., Kalivodová, E. (eds.), 1996: *Biotopy Slovenska. Ústav krajinej ekológie SAV, Bratislava.*